

ЗМІСТ

Про авторку
4

I. Ця єгиптянка
5

II. Мертві не кусаються
15

III. Клеопатра полонить старого чарамидника
46

IV. Золота доба ніколи не була добою сучасною
89

V. Людина за природою — створіння політичне
125

VI. Мусимо частіше змінювати вітрила,
якщо хочемо прийти в порт
166

VII. Об'єкт плиток для цілого світу
199

VIII. Позашлюбні романи й діти-бастарди
233

IX. Найбільша грішниця в історії
274

Подяки
320

Вибрана бібліографія
322

Література
324

Іменний покажчик
331

ПРО АВТОРКУ

Стейсі Шифф — авторка книжки *Véra (Mrs. Vladimir Nabokov)*, що отримала Пулітцерівську премію. Її книжка *Saint-Exupéry* стала фіналістом цієї престижної премії, а книжка *A Great Improvisation: Franklin, France, and the Birth of America* стала лауреатом Книжкової премії Джорджа Вашингтона та книжкової премії «Амбасадор». Стейсі Шифф — стипендіатка Фонду Гуггенгайма, Національного фонду гуманітарних наук і Центру науковців та письменників при Нью-Йоркській публічній бібліотеці. Лауреатка премії з літератури від Американської академії мистецтв та літератури, вона також є популярною дописувачкою до журналів і газет «Нью-Йоркер», «Нью-Йорк Таймз», «Вашингтон Пост» і до багатьох інших видань. Стейсі Шифф живе в Нью-Йорку.

I

ЦЯ ЄГИПТЯНКА

Найцінніша людська риса — це розважливість у тому, чому варто або не варто вірити.

— ЄВРІПА —

КЛЕОПАТРА, ОДНА З НАЙСЛАВЕТНІШИХ ЖІНОК, які коли-небудь жили на світі, правила Єгиптом протягом двадцяти семи років. Вона була втратила царство, повернула його, майже втратила знову, розширила кордони своєї імперії, нарешті втратила все. Богиня в дитинстві, цариця у вісімнадцять років, легендарна особистість одразу ж після смерті, вона навіть за часів свого життя була об'єктом здивування та поклоніння, пліток та легенд. На вершині своєї могутності вона владарювала майже над усім східним узбережжям Середземного моря — і це було останнє велике Єгипетське царство, найвеличніше, ніж за будь-якого іншого єгипетського правителя. Якоїсь швидкоплинної миті Клеопатра тримала у своїх руках долю всього Західного світу. Вона мала дитину від жонатого чоловіка, ще трьох — від іншого чоловіка. Вона померла у віці тридцяти дев'яти років, за покоління до народження Христа. Життєва катастрофа міцно зцементовує репутацію, а кінець Клеопатри був раптовий і сенсаційний. Відтоді вона надійно закріпилась у нашій уяві. Багато хто говорив від її імені, включно з видатними драматургами та поетами, уже дві тисячі років ми вкладаємо слова в її вуста. За своє посмертне життя, чи не найбільш насичене за всю історію людства, Клеопатрі судилося стати астероїдом, відеогрою,

поширеним кліше, сигаретою, гральним автоматом, стриптиз-клубом, синонімом Елізабет Тейлор. Шекспір також доклав руку до цього безкінечного різноманіття Клеопатр. Якби ж то він тільки знав, що з цього вийде!

Та якщо Клеопатрине ім'я закарбувалося на віки, сам її образ лишається доволі розпливчастим. Нехай Клеопатра — одна з найбільш упізнаваних фігур в історії, але ми майже не уявляємо, який вигляд вона мала насправді. Її автентичним портретом може вважатися хіба що зображення на монетах, викарбуваних за її життя й, найпевніше, нею ж і затверджених. У пам'яті нашій Клеопатра залишилась із зовсім неправильних причин. Здатна, далекоглядна правителька, вона знала, як збудувати флот, придушити повстання, контролювати грошовий обіг, пом'якшити наслідки голоду. Один видатний римський воєначальник засвідчував також і неабиякі її здібності у військовій справі. Навіть у часи, коли жінка-цариця не була рідкістю, Клеопатра виділялася серед інших — єдина жінка-самодержиця античності, що немало відзначилась у політичному житті Західного світу. Вона була незрівнянно багатшою за будь-кого в Середземномор'ї. Вона також мала куди більшу повагу та престиж, ніж будь-яка інша жінка свого часу, про що принагідно було нагадано одному дратівливому царькові-суперникові, коли під час перебування Клеопатри при його дворі той забажав, щоб її забили (враховуючи її статус, це було просто неможливо зробити). У Клеопатриному роду теж не бракувало вбивць, і вона віддано трималася сімейної традиції, але, як для свого часу та місця, поводитися навдивовижу чемно. Та все ж для прийдешніх поколінь вона залишилася розбещеною звабницею — і це не останній раз, коли образ жінки непересічної і владної із часом перетворюється на безсоромно-спокусливий.

Як і кожне життя, що прислужилося поезії, життя Клеопатри було сповнене негараздів та розчарувань. Вона виросла серед небувалої розкоші, щоб успадкувати царство, що занепадало. Впродовж десяти поколінь її предки титулували себе фараонами, хоча насправді Птолемеї були греками з Македонії, тож Клеопатра така ж єгиптянка, як і Елізабет Тейлор. Коли Клеопатрі було вісімнадцять, а її братові десять, їм дісталася країна з непевним майбутнім, та ще й обтяжена непротим минулим. Тринадцять сторіч відділяють Клеопатру від Нефертіті. Піраміди — до яких Клеопатра майже напевно приводила Юлія Цезаря — уже були вкриті графіті, полишеними рукою

чужоземців. Сфінкс зазнав значної перебудови десь за тисячу років до того. Слава колись визначної імперії Птолемеїв встигла дещо потьмяніти. Сама ж Клеопатра дійшла до літ у світі, над яким нависла тінь Рима, котрий за часи її дитинства поширив своє панування до кордонів Єгипту. Коли Клеопатрі було одинадцять, Цезар нагадував своїм командирам, що хто не воює, хто не здобуває багатств і влади, той не римлянин. Дещо інакше про це висловився один східний правитель, якому теж довелося зіткнутися з Римом на полі бою, і ці слова ніби вирок прозвучали і для самої Клеопатри: римляни мають вдачу вовків. Вони ненавидять великих царів. Усе, що в них є, отримано здирництвом з поневолених народів. Римляни простягали руку до всього й ладні були «все зруйнувати або загинути у спробі». Що це означає для останньої заможної країни в римській сфері впливу, неважко було здогадатися. Та поки що Єгипет, демонструючи неабияку спритність і вміння лавірувати на переговорах, здебільшого зберігав автономію. Втім, і Єгиптові теж не судилося залишитися осторонь хитросплетінь римської політики.

За нечувані для того часу гроші Клеопатрин батько забезпечив собі офіційний статус «друга і союзника римського народу». Його доньці довелося дізнатися, що замало бути другом цьому народові та його Сенатові, конче потрібною була дружба із римлянином, що наразі був наймогутнішим серед них. А за пізньої республіки, що дедалі більше скочувалась у темін громадянської війни, це було завданням дуже непротим. За життя Клеопатри конфлікти спалахували знову і знову, зводячи римських воєначальників у кривавому зіткненні, по суті, своїх нестримних особистих амбіцій,— і це непротименне протистояння, цілком несподівано, двічі знаходило вирішення на єгипетській землі. Від кожного подібного пароксизму громадянської війни здригався й увесь середземноморський світ, змушений поспіхом коригувати і сторону, якій виявляти відданість, і напрямок, куди відправляти данину. Батько Клеопатри поставив на Помпея Великого, видатного римського полководця, і на його, здавалося, незгасиму щасливу зірку. Помпея було обрано за сімейного покровителя. Також Помпей вступив у громадянську війну проти Юлія Цезаря саме тоді, коли на іншому боці Середземномор'я Клеопатра сходила на трон. Улітку 48 року до Р. Х. Цезар завдав Помпеєві нищівної поразки в Центральній Греції, Помпей утік до Єгипту, щоб знайти свою смерть на єгипетському узбережжі, йому

завдали смертельного удару кинджалом і відтяли голову. Клеопатрі тоді йшов двадцять другий рік. Вона не мала іншого вибору, як заповігати ласки в нового володаря римського світу. Втім, вона робила це зовсім не так, як більшість підлеглих царів, імена котрих, що й не дивно, загубилися в історії. Наступними роками Клеопатра відчайдушно намагалася обернути невблаганну римську хвилю собі на користь, змінюючи, після Цезаревого вбивства, одних покровителів на інших, щоб остаточно зійтись із його протеже Марком Антонієм. З історичної перспективи доба Клеопатри видається тимчасовою передишкою для Єгипетського царства. Що ж до її власної історії, то вона, по суті, скінчилася, ще й не розпочавшись,— хоч, звісно, зовсім не так, як хотілося б єгипетській правительці. По смерті своєї цариці Єгипет став римською провінцією і незалежність повернув собі аж у двадцятому столітті.

Чи можна щось добре сказати про жінку, яка спала з двома наймогутнішими чоловіками свого часу? Можливо, але не тоді, коли голос епохи належав Римові. Клеопатра стояла на одному з найбільш небезпечних перехресть в історії — жінка і влада. Розумні жінки небезпечні, як застерігав ще Евріпід століттями раніше. А римському історикові нічого не заважало виставити юдейську царицю простою маріонеткою, аби — всього за шість сторінок — звинуватити її в нестримній, просто-таки непристойній жадобі владарювати. Але й куди більш невинний тип жіночого впливу не лишався непоміченим. У шлюбному договорі першого століття до Р. Х. наречена присягалася бути вірною та люблячою, щоб потому поклястися не додавати чоловікові до їжі чи напоїв різних любовних зел. Нам невідомо, кохала Клеопатра Антонія чи Цезаря, але знаємо напевно, що вона крутила ними як хотіла. В очах римлян це мало такий вигляд, ніби вона «уярмила» їх обох. Хоча від самого початку це була гра «хто кого»: чари жіночої владності проти чоловічого обману. Коли дружину першого римського імператора Августа спитали, як їй вдалося отримати такий вплив на свого чоловіка, та нібито відповіла, що завдяки «беззастережній цноті, охоче виконуючи все, що тішить його, не втручаючись у жодні його справи, зокрема роблячи вигляд, що нічого не чує й не знає про його пасій, до яких він виявляє прихильність». Немає причин приймати цю формулу за чисту монету. До того ж і Клеопатра була виліплена із зовсім іншого тіста. Вона запросто могла, розважаючись зі своїм коханцем риболовлею

під млосним александрійським сонцем, покепкувати з того, хто був наймогутнішим римським воєначальником.

Для римлянина аморальність і беззаконня були прикметними рисами грека. Тож Клеопатра була двічі підозрюваною: як уродженка культури, званої своєю «природною здібністю обманювати», і через своє александрійське місцезнаходження. Римлянин не міг відділити екзотичне від еротичного, а Клеопатра була втіленням чаклунського, алхімічного Сходу, свого сласного, нещирого краю, такого ж незбагненого й дивовижного, як і їхня чудо-ріка. Здавалося, лише раз зустрівшись із нею, чоловіки втрачали голову чи щонайменше круто змінювали свій життєвий шлях. Навіть Плутарх у біографії Марка Антонія не зміг роздивитися справжнього за уявним. Подібне ж враження вона справляє й на історика дев'ятнадцятого століття, котрий представляє її в момент першої зустрічі із Цезарем «шістнадцятирічною легковажною дівцею» (ту, яка була двадцятиоднорічною жінкою на рідкість цілеспрямованої вдачі). Схід кликав до себе оманливою піснею сирени ще задовго до Клеопатри — та що з того, адже й вона теж походила із п'яного краю сексу й надмірностей. Тож неважко зрозуміти, чому Цезар увійшов в історію, а Клеопатра перетворилася на легенду.

Наше бачення ще більше затьмарюється тим фактом, що римляни, які переповідали історію Клеопатри, не надто добре знали на своїй давнині. Це раз у раз впадає в око, коли читаєш їхні оповідання. Як і Марк Твен у приголомшливому, переповненому різними дивовижами Ватикані, ми інколи віддаємо перевагу копіям перед оригіналом. Так само й класичні автори — вони переказували старі оповідки, часто-густо компілюючи різні історії. Вони накинули Клеопатрі пороки інших нечестивиць. Адже історія існувала для того, щоб її переповідати, і якомога барвистіше, при цьому не обов'язково точніше. В античних хроністів злодії неодмінно виряджаються в надто вульгарний пурпур, об'їдаються смаженими павичами, умащуються рідкісними мастилами, розчиняють дорогоцінні перли в кубках. І розбещена та жадібна до влади єгипетська цариця, і пірат, що не відає жалю, запам'ятовувалися завдяки «огидній нестриманості» своїх коштовних брязкалец. Беззаконня й розкіш йшли пліч-о-пліч, світ виблискував пурпуром та золотом. Не допомагало й те, що історія зливалася з міфологією, людське ріднилося з божественним. Світ Клеопатри був такий, де ви могли на власні

очі побачити залишки Орфеевої ліри чи ж відвідати краї, де всім охочим показували яйце, з якого вилупилася Зевсова мати (таке було в Спарті).

Історія пишеться не тільки нащадками, але також і для нащадків. Ті, кого ми вважаємо своїми найбільш вичерпними джерелами, ніколи не бачили Клеопатру особисто. Плутарх народився через сімдесят шість років після її смерті (він творив у той же час, що і євангелісти Матвій, Марк, Лука та Іван). Аппіана відділяє від неї більш ніж століття, Діона Кассія — понад два. Переказ про Клеопатру різниться від більшості жіночих історій тим, що чоловіки, які склали його, перебільшили роль цієї жінки — зі своїх власних причин — замість того, щоб викреслити її геть з історії. Зв'язок Клеопатри з Марком Антонієм був найдовшим у її житті, але із його суперником Августом виявився куди міцнішим. Йому судилося перемогти Антонія та Клеопатру. Щоб слава цієї перемоги була ще гучнішою, він виготовив для Рима таблоїдну версію єгипетської цариці: ненаситна, зрадлива, кровожерна, схилена на владі. Він гіперболізував образ Клеопатри до немислимих пропорцій, аби такою ж подати і власну перемогу — принагідно заретушувавши в цій картині свого справжнього ворога, колишнього свояка. Як наслідок — це ніби життєпис Наполеона, якби той вийшов з-під пера британця дев'ятнадцятого століття, чи ж історія Америки двадцятого сторіччя авторства Керманіча Мао.

На додачу до компанії аж надто упереджених істориків маємо й надзвичайно фрагментарний фактаж. Жодний александрійський папірус не зберігся. Із надземної забудівлі античного міста до нашого часу теж майже нічого не вціліло. Загалом маємо лише одне написане слово, що належить Клеопатрі. (У 33 р. до Р. Х. вона, або писар, підписала царський указ грецьким словом «гінесті», що означає «Нехай так буде».) Класичні автори не зважали на статистику, а інколи й на логіку також. Їхні перекази суперечать і одне одному, і самі собі. Аппіан легковажить деталями, Йосип Флавій безнадійний у тому, що стосується хронології. Для Діона Кассія витонченість стилю важливіша за точність. Лакуни в їхніх переказах трапляються настільки регулярно, що здаються навмисними, це скидається на змову. Як могло статися, що ми не маємо автентичного бюсту Клеопатри — і це в епоху, яка уславилася досконалістю портретних зображень? Цицеронові листи перших місяців 44 року до Р. Х. —

коли Цезар і Клеопатра перебували разом у Римі — так і не побачили світ. Найдовша з грецьких тогочасних хронік чомусь замовчує цей буремний період. І важко сказати, чого нам не вистачає найбільше. Аппіан обіцяє більш розлого розповісти про Цезаря та Клеопатру у своїх чотирьох книгах з єгипетської історії, але ті не дійшли до нашого часу. Історія Тіта Лівія обривається за століття до Клеопатри. Про деякі конкретні деталі ми дізнаємось нібито зі слів її особистого лікаря, і то лише тому, що на них посилається Плутарх. Хроніка Квінта Деллія щезла, разом із сороміцькими листами, які Клеопатра начебто писала йому. Навіть Лукан, ніби бажаючи подратувати нас, несподівано обриває свою епічну поему на тому, що полишає Цезаря в оточеному Клеопатриному палаці на початку Александрійської війни. Тож за браком фактів їх місце швидко заповнюють міфи, ці бур'янці історії.

Порожні плями в історії становлять небезпеку, щоб зазвичай на їхньому місці ми вибудовуємо інші порожні плями. За браком справ державних ми залишаємося зі справами сердечними. Клеопатра, справжня цариця, що вільно розмовляла дев'ятьма мовами, досвідчена в політиці, дипломатії та мистецтві управління, ввічлива й харизматична, перетворилася на образ, неначе створений спільним зусиллям римських пропагандистів і голлівудських режисерів. То чого ж дивуватися, що їй довелося стати фірмовим знаком того, про існування чого ми і так завжди знали: сильної жіночої сексапільності. Клеопатрі просто не пощастило з часом. І не тільки тому, що історію Клеопатри писали вороги, — їй також не поталанило в тому, що Клеопатрине ім'я було в кожного на вустах саме в час, коли латинська поезія стрімко набирала сил. Клеопатра живе у віках у буквальному сенсі мовою своїх ворогів. Утім, літературний вимисел на цьому не зупинився. Джордж Бернард Шоу, беручись розповідати про Цезаря та Клеопатру, серед інших джерел числить і власну уяву. Чимало істориків посилаються на Шекспіра, що й зрозуміло, хоч трохи схоже на те, якби ми слова актора Джорджа Скотта у ролі генерала Паттона приймали за дійсні генералові слова.

Щоб повернути образ справжньої Клеопатри, слід не тільки відшукати нові дані, але й зчистити нашарування застарілого міфу та заїждженої пропаганди. Вона була грецькою жінкою, історію якої взяли переказувати чоловіки, та ще й здебільшого імперські

достойники, чиє майбутнє належало Римові. Їхня історична методологія нам малозрозуміла. Вони рідко називають свої джерела, покладаючись переважно на переказ з пам'яті. За сучасними стандартами вони радше полемісти, апологети, моралісти, майстри сюжетних ходів і перелицьовування старих вигадок на новий лад. Єгипет Клеопатри, попри всю ерудованість, не породив жодного справжнього історика. Тож і читати ці тексти треба відповідно. Втім, хоч і небездоганні, це єдині джерела, які маємо. Немає загальної згоди щодо більшості основних деталей її життя, як і загальноприйнятної думки щодо того, скажімо, хто була її мати, як довго Клеопатра прожила в Римі, скільки разів вагітніла, де вони з Антонієм одружилися, що ж насправді сталося під час тієї битви, яка підвела ризику під її долею, і як саме вона померла. Працюючи над цією книжкою, я намагалася так само брати до уваги, хто був колишнім бібліотекарем, а хто — придворним пліткарем, хто дійсно цікавився Єгиптом, хто зневажав це місце і хто там народився, хто мав проблеми із жінками, хто писав із запопадливістю новоспеченого римлянина, хто хотів звести рахунки, чи потрафити своєму імператорові, чи відточити свій гексаметр. (На Лукана я покладалася найменше. Цей римлянин з'явився на сцені раніше за інших, ще до Плутарха, Аппіана чи Діона Кассія, та був поетом, людиною емоцій.) Але навіть тоді, коли в переказах немає ані тенденційності, ані плутанини, вони однаково рясніють перебільшеннями. Ми вже встигли зазначити, що античність не знала простих, неприкрашених історій. Приголомшити уяву — ось їхня справжня мета. Я не намагалася заповнити лакуни, хоча місцями все ж складала докупи різні можливості. Те, що здається просто імовірним, залишається тут просто імовірністю — хоча погляди навіть на імовірності теж радикально різняться. Суперечливе ж залишається суперечливим. Здебільшого я також реконструювала і контекст, у якому відбувалися події. Авжеж, Клеопатра вбила своїх братів, але й цар Ірод Великий також убив своїх дітей (аби потому тужливо називати себе «найнещаснішим із батьків»). І, як нагадує нам Плутарх, подібна поведінка була нормальною серед тогочасних владик. Красунею Клеопатра, цілком можливо, теж не була, але від її багатства — і її палацу — у римлянина справді могло відібрати мову. Все сприймається на одному боці Середземномор'я зовсім не так, як на іншому. Цю картину вповні висвітлюють наукові дослідження останніх де-

сятиліть щодо жінок античності, зокрема в елліністичному Єгипті. Я ж спробувала стерти наліт мелодраматичності з фінальних сцен Клеопатриноного життя, який зводить навіть цілком притомні літописи до рівня мильної опери. Втім, інколи на передній план виходить і висока драма, і не без причини. Епоха Клеопатри — це доба грандіозних, заворожливих особистостей, від яких неможливо відвести погляд. Але епоха закінчується, найвеличніші актори раптово покидають сцену. І відтак світ руйнується.

ХОЧА МИ БАГАТО ЧОГО не знаємо про Клеопатру, їй теж багато чого було невідомо. Скажімо, що живе вона в першому столітті до Різдва Христового або ж в елліністичний період, і те і те — пізніші концепції. (Елліністичний період розпочинається зі смертю Александра Великого у 323 році до Р. Х. і закінчується 30 року до Р. Х. зі смертю Клеопатри. Певно, найкраще цей період визначити як «грецький світ», у якому греки не відігравали ніякої ролі.) Також не відала того, що вона — Клеопатра VII, і на це теж було декілька причин, зокрема те, що в дійсності вона була шостою за рахунком Клеопатрою. Також серед її знайомих не було нікого, хто б звався Октавіан. Чоловіка, який здолав її, відібрав у неї царство, підштовхнув до самогубства й чи не найбільше прислужився до її посмертної слави, за народження звали Гай Октавій. У часи, коли той почав відігравати більш-менш помітну роль у житті Клеопатри, він уже волюбив зватися Гаєм Юлієм Цезарем, як його видатний двоюрідний дід (а разом і Клеопатрин коханець), який згадав внучатого небожа у своєму заповіті. Тепер ми знаємо його як Августа завдяки титулові, прийнятим лише через три роки по смерті єгипетської цариці. На цих сторінках він буде Октавіаном, адже серед двох Цезарів, як ведеться, завжди один буває зайвий.

З часів античності змінилася також і більшість географічних назв. Я слідувала цілком слухній методі Лайонела Кассона, віддаючи перевагу знайомому перед послідовним. Тож стародавній фінікійській Беріт у нас буде зватися по-сучасному Бейрутом, у той час як давньоєгипетське містечко Пелузій — якого більше немає, але зараз було б якраз на східних околицях Порт-Саїду, при самому вході в Суецький канал — залишатиметься Пелузієм. Так само я вчинила і з іменами, зупинившись на звичній для нас вимові античних імен замість транслітерації. Тож суперник Цезаря предстане як Помпей,

а не Гнеюс Помпеус Магнус, а права рука Цезаря зватиметься Марк Антоній, а не Маркус Антоніус. Ландшафт також здебільшого змінився: берегова лінія щезла під водою, болота пересохли, пагорби осипалися. Нинішня Александрія тепер куди більш положиста, ніж була за життя Клеопатри. Вулиці забули своє античне планування, й будинки вже не виблискують білим. Річка Ніл протікає тепер майже двома милями східніше. Але незмінними лишилася курява, в'їдливе морське повітря, пурпурові відливи александрійського неба на захід сонця. Примітно-незмінною залишається людська натура, незворотними — рушійні сили історії. Свідчення очевидців — різночленими суперечними¹. Уже понад дві тисячі років міф виявляється сильнішим і живучішим за факт. Усюди, за винятком окремо вказаних місць, дати подані до Різдва Христового.

¹ Як воно й було з незапам'ятної давнини: «Тож спроба упевнитися в цих свідченнях виявилася справою зовсім нелегкою, бо ж ті, хто були очевидцями кількох різних подій, не дали однакових свідчень про те ж саме, але переказували різне, залежно від своєї прихильності до однієї сторони чи ж іншої, або відповідно до свого пам'ятання», як саркастично зауважив ще Фулідій, майже за чотири століття до Клеопатри.